

ԾՆՈՐՀՔ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԳԱԼՍՏՅԱՆ

(Պատրիարք հայոց Թուրքիոյ)

ԴԱՐՁՅԱԼ

«ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈ»

Վերջերս մեր ձեռքը հասավ ընդարձակ զեկույց մը սա վերնագրով. «Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիո տիտղոսի գործածությունը Կիլիկիո կաթողիկոսներու կոնդակներու սկզբնավորության»՝ հրապարակ դրված Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության դիվան-ին կողմն: Երկայունակ երեք էջնոց երկայնակեկ գրություն մըն է, կծու և թեթև ոճով շարադրված, ինչ որ պիտի չակնկալեինք կաթողիկոսարանի մը դիվան-են. ավելի լրագրական է, քան դիվանական:

Այդ գրության նպատակն է՝ «Պատմական և վավերական փաստերով ապացուցանել, թե կիլիկյան ս. Աթոռի այժմու գահակալ Նորին Ս. Օծություն Տ. Տ. Խորեն Ա կաթողիկոսին օրով չէ, որ սկսած է կոնդակներու սկզբնավորության «Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիո» մակդիրը գործածվի...»:

Երբ կրկին կփորձվինք ձեռք առնել այս հարցը, կուզենք, որ ամեն ոք վստահ ըլլա, թե մեր նպատակը հակաճառությունը շարունակել չէ, այլ զեկույցին մեջ իսկ տրված «փաստերու» լույսին տակ անգամ մը ևս անդրադառնալ և արժևորել այս տիտղոսը, այս անգամ ավելի հստակ կերպով հաստատելու այն, ինչ որ ուզած էինք ընել մեր նախորդ գրությամբ. «Անթիլիասի նոր սահմանազանցությունները» (տես Մարմարա և Ժամանակ օրաթերթերը, 1973, հուլիս, 11—12 թիվերը, կամ առանձնատիպ պրակը «Միությունը և միասնությունը կկազմեն եկեղեցիի էությունը»):

Կերևի, այս հարցի մասին մեզմե զատ շատ մը ուրիշներ ալ անդրադար-

ձած են. գեկույցի բառերով՝ «...տիտղոսավոր անձնավորություններ, խմբագիրներ և անհատներ, հաղորդագրություններով և հոդվածներով...»: Մենք անոնցմե ոչ մեկը տեսնելու առիթ ունեցած ենք. հետևաբար մախ կհաստատենք, որ չեղանք անոնցմե, որոնք որպես թե ըսած ըլլան, որ այդ տիտղոսի գործածությունը սկսված է Տ. Տ. Խորեն Ա կաթողիկոսի օրով. ընդհակառակը մենք գրած էինք.

«Կրնա ըլլալ, որ ինքնաներկայացման այս ձևը հնարողը և առաջին անգամ կիրարկողը Տ. Խորեն կաթողիկոսը եղած չըլլա. կրնա ըլլալ, որ Կիլիկիո կաթողիկոսներեն մին կամ մյուսը պատահաբար, բայց ոչ երբեք հետևողական կերպով, գործածած ըլլան այս բանաձևը. այսուհանդերձ սխալ մը սխալ ըլլալ է չի դադրիր մինչև իսկ եթե մախընթաց ունենա»:

Հետևաբար մեր պնդածը այն էր, որ այդ տիտղոսին գործածությունը Կիլիկիո կաթողիկոսներուն կողմէ **ինքնին սխալ էր**, և ոչ թե մախընթաց չունենալն էր: Այնպես որ առնվազն մեր ակնկալածը այն պիտի ըլլար, որ դիվանը, եթե անպատճառ ըսելիք մը կամ ընելիք մը ուներ, պետք էր ապացուցաներ, որ սխալ չէր այդ տիտղոսին գործածությունը կանոնական կամ տրամաբանական տվյալներու վրա: Վերև ակնարկված մեր գրության մեջ մենք հաստատած էինք, որ այդ տիտղոսին գործածությունը «Սխալ է քերականորեն, սխալ է տրամաբանորեն և սխալ է կանոնական տեսակետէ»: Այսօր կալեյցնենք մաս չորրորդ պատճառ մը, թե սխալ է այդ տիտղոսին այդ կերպ գործածությունը **ներկա իրականության** լույսին տակ, եզրակացնելու համար, որ «պատմական» ալ չէ այդ տիտղոսը, այսինքն չի գար կիլիկյան անցյալէն, ալ կերտված է **Անթիլիասի մեջ** համի Տյառն 1936-ին:

Ա. «ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ» ՀԱՎԵԼՈՒՄԸ ՉԱՐԴԱՐԱՆԱՐ ՆԱԵՎ ՆԵՐԿԱ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՅՍԻՆ ՏԱԿ

Նախ կհիշենք իբրև իրողություն, թե մինչև 1920-ական թվականներու սկիզբները Կիլիկիո Աթոռին գահակալները ոչ միայն իրավամբ—«տը ետրե»—ալ մաս իրողապես—«տը ֆակտո»—Կիլիկիո կաթողիկոսներ էին, պարզապես այն պատճառով, որ գործնականապես կգտնվեին կիլիկյան **հողին վրա**, և կաթողիկոսության թեմերը մեծագույն մասով կգտնվեին պատմական Կիլիկիո և անոր անմիջական դրացիության մեջ: Այնպես որ խնդրո առարկա տիտղոսին գործածությունը եթե սխալ ալ ըլլար քերականորեն և կանոնական գետնի վրա, գեթ կրնար արդարանալ **ազգագրական** տեսակետէ, քանի որ արդարև և իրավամբ Կիլիկիո «Ամենայն Հայոց» կաթողիկոսներ էին անոնք:

Այժմ, սակայն, այդ տիտղոսը **դադրած է իրողական** հանգամանք ունենալէ և պահած է լոկ իր **իրավական** իմաստը: Ուրիշ խոսքով «Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիո» այլևս վերածված է **պատմական** տիտղոսի, քանի որ ներկայիս այդ Աթոռին կեդրոն և թեմերը **Կիլիկիո մեջ չեն**: Պատմական սիտղոսներ գործածելը ոչ միայն ներելի, ալ մաս կանոնական է: Սակայն բրածոյի վերածված տիտղոսի մը հետ կյանք ունեցող երևույթներ խառնելը անհեթեթ է: Այո, հարողով լեցված ու կենդանաբանական թանգարաններու մեջ դրված արծիվն ալ արծիվ կկոչվի. սակայն ոչ որ հարողով լեցված արծիվին կենդանի արծիվի մը հատկանիշները կվերագրե: Պատմականացած տիտղոսները առհասարակ կապված են աշխարհագրական մարզերու հետ, որոնք անշարժ ու անկենդան են, իսկ այդ աշխարհագրական շրջանակին մեջ **ապրող** ժողովուրդը շարժուն և փոփոխական է: Կիլիկիան, իբրև պատմական

ու աշխարհագրական երկիր, միշտ գոյություն ունեցած է և պիտի ունենա, բայց այսօր այդ աշխարհագրական մարզի մեջ հայ գոյություն չունի: Հետևաբար «Մեծի Տանն Կիլիկիո» այլևս պատմականացած տիտղոսին կցել «Ամենայն հայոց»-ի պես կյանք և այժմեական հանգամանք ունեցող ավելադրություն մը, կնշանակե մտնել անհեթեթության սահմանները, որովհետև, կկրկնենք, «Մեծին Կիլիկիո» մեջ հայ չէ մնացած... ներկայիս:

Չենք գիտեր, թե կրցա՞նք շիտակ հասկցվիլ այս շատ կարևոր, բայց նուրբ կետի բացատրության մեջ: Կկրկնենք, օրինավոր ու կանոնական է «Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիո» այլևս պատմականացած կամ բյուրեղացած տիտղոսին գործածությունը, բայց անոր վրա ավելցնել «Ամենայն Հայոց» ավելորդագրությունը, «ապստրոտ» կդառնա ներկա **իրականության** լույսին տակ: Մեր միտքը ավելի հստակելու համար, և ոչ թե թելադրանք մը ընելու համար, ավելցնենք, որ եթե ըսված ըլլար «Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Սյուրիո, Լիբանանի և Կիպրոսի», գեթ ազգագրականորեն արդարանալի պիտի ըլլար, եթե սխալ իսկ ըլլար կանոնական գետնի վրա:

**Բ. «ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ» ՏԻՏՂՈՍԸ ՍԵՓԱԿԱՆ Է
ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԱՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻՆ**

Բայց մենք վերադառնանք կիլիկյան Աթոռի դիվանեն ելած հաղորդագրության և խորհրդածության նյութ ընենք այն «պատմական և վավերական փաստերը», որոնցմով կձգտի **դիվան**-ը արդարացնել գործածությունը «Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիո» տիտղոսին, գեթ կոնդակներու սկզբնավորության: Մենք գոհ մնացինք այս «փաստերու» հայթայթումեն, որովհետև անոնք եկան հաստատելու, որ **ներկա** գործածական տիտղոսը այդքան ալ «նվիրական ու պատմական» չէ:

Կերևի **դիվան**-ը անդրադարձած չէ, որ իբրև «փաստ» բերված վավերագրերու մեջ գործածված տիտղոսները, բացի Սահակ կաթողիկոսի վերագրվածեն, **նույն չեն** այսօրվան գործածվածին հետ. բոլորովին տարբեր են: Հակառակ այն իրողության, որ թե՛ «Ամենայն հայոց» և թե՛ «Մեծի Տանն Կիլիկիո» բացատրությունները կան այդ մեջբերումներուն մեջ, բայց միասին չեն, ու **բոլորովին տարբեր** իմաստ ունին այդ բնագրերուն մեջ: Հիշենք զանոնք մի առ մի: Այդ «փաստեր»-են առաջինը առնված է Կիլիկիո Սիմեոն կաթողիկոսի (1633—1648) «նշանավոր» մեկ թուղթեն, ուր Սիմեոն ինքզինքը կը ներկայացնե որպես՝

**«Տէր Սիմեոն կաթողիկոս Ամենայն Հայոց
էլ**

Պատրիարք սրբոյ Աթոռոյն Երուսաղիմայ:

Չենք ուզեր անդրադառնալ Սիմեոնի նկարագրին ու նամակին, գրված Տ. Փիլիպպոս Աղբակեցի Ամենայն Հայոց Հայրապետին, նամակ մը, որուն ընթերցումը այսօր իսկ կկարմրցնե ընթերցողը, ի հաշիվ Սիմեոնի, և որ ոմանց կողմէ կոչված է «Անվայել և ամբարտաւան», այլ կուզենք մատնանշել պարզապես, որ «Կիլիկիո» հետքն անգամ չկա այս տիտղոսին մեջ. և հետևաբար իբրև «փաստ» չի ծառայեր «Ամենայն Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիո» բանաձևի գործածությունը արդարացնելու համար:

Երկրորդ «փաստը» առնված է 1707-ին գրված կոնդակե մը, որ կակսի այսպէս.

**«Յիսուսի Քրիստոսի Ծառայ Յովհաննէս
կաթողիկոս Ամենայն Հայոց
և
Պատրիարք Տանն Կիլիկիոյ»:**

Երրորդ «փաստը» առնված է 1828-ին գրված կոնդակե մը.

**«Յիսուսի Քրիստոսի Ծառայ Տէր Եփրեմ
կաթողիկոս Ամենայն Հայոց
որ և
Պատրիարք Մեծին Կիլիկիոյ»:**

Չորրորդը առնված է 1837-ին գրված կոնդակե մը.

**«Յիսուսի Քրիստոսի Ծառայ Տէր Միքայէլ
կաթողիկոս Ամենայն Հայոց
և**

Ծայրագոյն Պատրիարք Գերագահ Մեծին Կիլիկիոյ»:

Վերջապէս հինգերորդ «փաստը» հայտնաբերված է 1864 թվակիր կոնդակե մը.

**«Յիսուսի Քրիստոսի Ծառայ Տէր Կիրակոս
կաթողիկոս Ամենայն Հայոց
և**

Ծայրագոյն Պատրիարք Մեծին Կիլիկիոյ»:

Վերջին այս «փաստերուն» մէջ «Կիլիկիան» մեջտեղ կելլէ, բայց ոչ որպէս «Կաթողիկոս Կիլիկիո», այլ, ինչ որ շատ հատկանշական ու կարևոր է՝ «Պատրիարք Կիլիկիո»: Ուրեմն ասոնց մէջ ալ չկա ուէ արդարացում «Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիո» բանաձևի գործածութեան:

Սակայն մենք քչիկ մը համեմանք այս վավերագրերու մէջ գործածված տիտղոսներուն վրա և արժևորենք զանոնք: Ինչպէս բացահայտ կերևի, վերոհիշյալ կիլիկյան կաթողիկոսները կգործածեն երկու անջատ տիտղոսներ. առաջինն է.

«Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց»:

Ու այս տիտղոսը կգործածեն անոնք ճիշդ այն ձևով և իմաստով, որով կգործածեն զայն մեր Մայր Աթոռի Ընդհանրական Հայրապետները:

Արդ, Կիլիկիո կաթողիկոսութեան աթոռակալները իրավասու չէին «Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց» տիտղոսը գործածելու, որովհետև այդ տիտղոսը այլևս կպատկանէր Մայր Աթոռի Ընդհանրական Հայրապետներուն: Ու մեկ և մույն եկեղեցիի մէջ երկու կաթողիկոսներ չեն կրնար մույն տիտղոսը գործածել, այլապէս մեկը հակաթոռ կամ հերձվածող կըլլա: Կանոնական այս եզրակացութենէն փախուստ չկա: Արդ, տրված ըլլալով, որ «Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց» տիտղոսի գործածությունը սեփական է լոկ Մայր Աթոռի Ընդհանրական Հայրապետներուն, հետևաբար անոր գործածությունը մաս Կիլիկիո Աթոռին գահակալներուն կողմէ կըլլա ապօրէն և հերձվածողական:

Որպեսզի ասիկա լոկ մեր դատաստանը եղած չըլլա և որպէսզի փարա-

տի կարգ մը մտքերու մեջ բույն դրած սա սխալ գաղափարը, թե Կիլիկիո կաթողիկոսությունը **շարունակությունն է** նախքան 1441 թվին Սիսի մեջ նստող Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության, խոսքը տանք նույնիսկ Կիլիկիո Բաբգեն աթոռակից կաթողիկոսին, որ ավելորդ է հիշելն անգամ, թե ունե մեկեն ավելի ջերմ պաշտպան էր Կիլիկիո կաթողիկոսության, թե՛ իբրև կիլիկեցի և թե՛ այդ Աթոռին արժանավոր գահակալներեն մեկը, սակայն միաժամանակ անկեղծ անձնավորություն մը ըլլալով Բաբգեն կաթողիկոս կհարգեր ու կհայտարարեր, առանց վերապահության, պատմական ճշմարտությունները:

Իր «Պատմություն կաթողիկոսաց Կիլիկիո» արժեքավոր գործի առաջին էջին վրա իսկ կհաստատեն Բաբգեն կաթողիկոս, թե՛

«...Էջմիածնի մեջ Կիրակոս Վիրապեցին կաթողիկոս կընտրվի, և այդ (1441) թվականեն սկսելով կվերահաստատվի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը իր լուսավորչահիմն պատվանդանին վրա» (գլխագրումը մերին—Շ.) (տես «Պատմություն կաթողիկոսաց Կիլիկիո», էջ 7):

Այլուր ըսած է Բաբգեն կաթողիկոս. «Մուսաբեկյանի (Սիսի վերջին Ամենայն Հայոց Հայրապետի) կաթողիկոսությունը նշանավոր եղավ այն պատճառով, որ իր աթոռակալության ատեն **վերահաստատվեցավ Էջմիածնի Աթոռը** և Կիրակոս կաթողիկոս ընտրվեցավ այդ Աթոռին... **Մուսաբեկյանի իսկ հավանությամբ**» (անդ, էջ 33):

Նույն գրքի 34-րդ էջին վրա բերված է նաև Չամչյանի տեսակետը այս մասին ըստ հետևյալի.

«Ամին իրի գրեցին եպիսկոպոսունք եւ վարդապետք առ Գրիգոր Մուսաբեկեանց, եւ հրապարակեցին գալ լէջմիածին, եղեալ նմա առաջի բազում յարգութեամբ բազմապատիկ պատճառս: Այլ իբրեւ չէառ նա յանձն գալ անդր, այնուհետեւ խորհեցան **առաջնորդք ազգին մեծ ժողով գումարել լէջմիածին, եւ ի ձեռն ժողովոյ վճարել զիրսն**» (Չամչ., Գ, էջ 486):

Ինչպես բացահայտ կերևի, Հայց. եկեղեցիի բարձրագույն իշխանությունը մարմնացնող ժողով մը, այսօրվան բացատրությամբ՝ «Ազգային-եկեղեցական ժողովը», «**Մեծ ժողով գումարեալ**», Հայրապետական Աթոռը Սիսեն Էջմիածին փոխադրեց, և այդ օրեն Սիսի Աթոռը **դադրեցաւ** «Ամենայն Հայոց» կաթողիկոսություն լինելէ:

Կշարունակե Բաբգեն կաթողիկոս.

«Վերջապես արևելյան վարդապետք հաջողեցան **վերահաստատել Լուսավորչի Աթոռը Էջմիածնի մեջ**, 1441-ին, և անշուշտ, ինչպես որ դիտել տվինք արդեն, նույն ինքն Մուսաբեկյանի հաճությամբ: Ասիկա պատմական դեպքերու տրամաբանական ընթացքն է: Վասնզի արևելյան վարդապետներու բուն նպատակն էր ոչ միայն Կիլիկիո վտանգավոր միջավայրեն ազատել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը, այլ **նաև կաթողիկոսական միակ Աթոռ մը ունենալ**, Աղթամարի կաթողիկոսությունն ալ վերցնելով. նպատակ մը, որուն հավանած էր Աղթամար, որու կաթողիկոսն էր 1441-ին Չաքարիա Գ (1434—64): Մենք կենթադրենք, որ Մուսաբեկյան ալ հավանած էր, պայմանավ, որ իրեն չդպչին, այլ ինքն ալ մնա Կիլիկիո Աթոռին վրա մինչև իր մահը, և հետո **դադրի կաթողիկոսությունը Կիլիկիո մեջ**: Հավանաբար այս է պատճառը այն ընդհատին, որ կբացվի Մուսաբեկյանի և Կարապետ Եվդոկացիի միջև, ինչպես պիտի տեսնենք այս վերջնույն վրա գրելու ատեն» (անդ, էջ 35):

Թե արդարև Մուսաբեկյանով **վերջ գտավ Ամենայն Հայոց Հայրապետությունը Կիլիկիո մեջ**, կհաստատվի այն պատմական իրողությամբ, որ Մուսա-

բեկյանի վախճանումեն հետո արդարև **հինգ տարիներու ընդհատ մը գոյացավ**, ինչպես կհաստատեն Բաբգեն կաթողիկոս վերև և ստորև:

«Էջմիածնի վերահաստատյալ Աթոռին կոչված առաջին կաթողիկոսին ապօրեն և անիրավ զրկումը իր պաշտոնեն, առիթ ընծայեց կիլիկեցիներուն, որ Մուսաբեկյան Գրիգոր կաթողիկոսի վախճանումին հետևող **հինգ տարվան ընդհատե մը ետքը՝ ընտրեն իրենց կաթողիկոսը** հանձին Եվդոկացի Կարապետի» (անդ, էջ 16):

Կիլիկիո Աթոռը «Ծնորհալիի Աթոռն» ալ չէ, ինչպես ոմանք տգիտաբար և թույթակաբար կսիրեն կրկնել: Այս մասին ևս խոսքը տամք Բաբգեն կաթողիկոսին:

«Անոնք որ ըսին թե Կիլիկիո Աթոռը ուղղակի ա. Գրիգոր Լուսավորչի կաթողիկոսական գիծին շարունակությունն է, կամ **Ծնորհալիի կաթողիկոսության հաջորդությունը**, բառին կանոնագիտական ստույգով, եթե տեղի հետ կապվի (ինչպես կընեն կարգ մը կիլիկեցիներ—Ծ.) Էջմիածնեն դուրս պետք չէ ելլե. իսկ եթե կաթողիկոսական իշխանության փոխանցման իմաստով պիտի առնվի շարունակությունը (ինչպես պետք է առնել ուղիղ և կանոնական հասկացողությամբ—Ծ.), այդ պարագային բոլոր կաթողիկոսներ ալ, (որոնք) Լուսավորչի կաթողիկոսության հաջորդության շղթան կկազմեն, օրինավոր կաթողիկոսներ են, **առանց կապվելու տեղվո և ժամանակի**» (անդ, էջ 17):

Ասիկա կաթողիկոսաց հաջորդության ամենեն ստույգ ըմբռնումն է. ըստ այսմ Հայց. եկեղեցվո կաթողիկոսաց օրինավոր հաջորդության շղթան մինչև Մուսաբեկյան **Կիլիկիո մեջ էր**: Անոր օրով և անոր հավանությամբ **փոխադրվեցավ Էջմիածին**:

Սակայն ձգենք, որ Բաբգեն կաթողիկոս շարունակե իր խոսքը հատկապես Ծնորհալիի մասին:

«Ներսես Ծնորհալի... իբրև Լուսավորչի հաջորդ, Արևմուտքի (Կիլիկիո) հայությունը նժդեհ կհամարեր...: Սիս թագավորական... քաղաք ըլլալեն ետքն ալ Ծնորհալիի հաջորդները Սիս չփոխադրվեցան, այլ մնացին Հոռմկլա, մինչև անոր կործանումը (1293)... վասնզի Հոռմկլա Պափավույնյաց սեփական կալված էր... և ունէ կախում չունէր **Կիլիկիայեն և Կիլիկիո արքունիքեն**: Որովհետև Հոռմկլա թեև մոտիկ էր Կիլիկիո, բայց **Կիլիկիո մեջ չէր, այլ եփրատացվոց երկրին մեջ**: Իբրև հոգևոր իշխանության կեդրոն՝ Հոռմկլա պահեց իր անկախությունը, անշուշտ վայելելով **սահմանակից Կիլիկիո** հայ պետության համակրանքը, և պաշտպանությունը Հալեպի իսլամ իշխանության, որու ազդեցության շրջանակի մեջ էր Եփրատի հովիտը, մինչև Հոռմկլա և ավելի վերերը»:

Ու կեզրակացնե անաչառ պատմիչ Բաբգեն կաթողիկոս.

«Պատմության այս լույսերուն տակ, Կիլիկիո կաթողիկոսը՝ աշխարհագրական և տեղագրական առումով՝ **չի կրնար Ծնորհալիի հաջորդությունն ըլլալ**, որովհետև Սիս չէ եղած Ծնորհալիի նստոցը» (անդ, էջ 17—19):

Այս քչիկ մը երկարապատում, բայց շատ կարևոր մեջբերումները հարկադրված եղանք ընել նախ հիմնավորելու, թե **դիվանին** հառաջ բերած փաստերեն առաջին հինգը ոչ միայն ոչ մեկ կապ ունին այսօրվան գործաձևական «Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիո» բանաձևին հետ, այլ այդ «փաստերը» իրենց եղած ձևին մեջ հակականոնական ու հերձվածողական են և, հետևաբար, անընդունելի: Այնպես որ՝

Հայց. եկեղեցիի հանդեպ հարգանք ունեցող,
Իր Աթոռը և Մայր Աթոռը հարգող,
և ինքզինքը ճանաչող

ոչ մեկ Կիլիկիոյ ողջամիտ կաթողիկոս պիտի ուզեր հետևիլ անոնց և գործածել հակակաճողական ու հերձվածող տիտղոս մը, ինչպես, արդարև, չեն ըրած ասոնցմէ հետո եկող կաթողիկոսները:

Գ. ՊԱՏՐԻԱՐԷ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈ

«Գալով վերոհիշյալ կաթողիկոսներու գործածած երկրորդ տիտղոսին, անոնցմէ առաջինին գործածած «Պատրիարք սրբո Աթոռույն Երուսաղեմա» կրնանք զանց ընել, իբրև այլուր չկրկնված տիտղոս: Բայց պարտինք կենալ հաջորդ չորս կաթողիկոսներու գործածած «Պատրիարք Տանն Կիլիկիո» տիտղոսին վրա, իբրև շատ հետաքրքրական գյուտի մը առջև: Եթե Արքիմիդես ըլլայինք, անկասկած մենք ալ պիտի բացականչեինք. «Էվրեքա»:

Արդարև երջանիկ գյուտ մըն է ա «Պատրիարք Տանն Կիլիկիո» տիտղոսը, որ կրնա դել ու դարման դառնալ այն բոլոր ցավերուն, որոնց ենթակա եղած է Հայց. եկեղեցին դարերն ի վեր և որոնց ենթակա կըլլա մանավանդ մեր ներկա ժամանակներու մեջ, պարզապես որովհետև իր ընդհանրական կամ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի կողքին ունեցած է նաև մասնավոր «կաթողիկոսներ» ու հատկապես «Կիլիկիո կաթողիկոս» մը: Վերոհիշյալ չորս կիլիկյան կաթողիկոսները որքան մեղադրելի ըլլան «Ամենայն Հայոց կաթողիկոս» տիտղոսի գործածության համար, նույնքան և ավելի գովելի կրնան ըլլալ «Պատրիարք Տանն Կիլիկիո» տիտղոսը հնարած ըլլալուն համար, անշուշտ մերկացնելով այդ գողտրիկ տիտղոսը իր «ծայրագույն» և «գերագահ» սիրամարգային փետուրներէն: Պետք է խոստովանինք, որ այս գաղափարը հաճախ անցած է մեր միտքէն, այսինքն կոչել Կիլիկիո Աթոռին գահակալները «Պատրիարք» տիտղոսով, ճիշտ այն իմաստով և հանգամանքով, որով կգործածենք այդ տիտղոսը Երուսաղեմի և Կ. Պոլսո հայ եկեղեցւոյ Աթոռներու գահակալներուն համար: Ու այս կերպով մենք ունենայինք մեկ կաթողիկոս և երեք պատրիարքներ, փոխանակ ունենալու երկու կաթողիկոս և երկու պատրիարք: Այն ատեն միայն շատ սրտմաշուկ, կազ ու կոփ, վեճ ու հերձված խնայված պիտի ըլլար Հայց. եկեղեցիին, և անոր միութեանը հաստատ հիմքերու վրա դրված պիտի ըլլար: Ըստ մեզի այս տիտղոսը սահմանված է քակելու այն գործյան հանգույցը, զոր պատմական պարագաներ և փառամով անձեր ստեղծեր են մեր մեջ, և որով կաշկանդված է Հայց. եկեղեցին, և կաշկանդված պիտի մնա ան, ցորքան ատեն որ ունի երկու բարձրագույն պաշտոնատարներ, որոնք «Կաթողիկոս» տիտղոսը կկրեն:

Կարելի՞ է վերականգնացնել «Պատրիարք Մեծի Տանն Կիլիկիո» տիտղոսը...: Հարցումին դրական կամ ժխտական պատասխանէն կախում ունի երկու Աթոռներու ներկա և ապագա հարաբերությանց թնճուկին լուծումը կամ շարունակումը: Ըստ մեզի անկարելի չէ. ու մենք համոզված ենք, որ ներկայիս գոյություն առած երկվությունը ինքնաբերաբար պիտի դադրի, եթե դրական պատասխան տրվի հարցումին: Երուսաղեմի և Թյուրքիո հայոց պատրիարքները այդ տիտղոսը կրելով ոչ մեկ կերպով վար կմնան իրենց դրացի բույր եկեղեցիներու պատրիարքներէն: Հաշտ արտաքին աշխարհի պատրիարք են անոնք ճիշտ այն հանգամանքով, ինչպես են մյուս եկեղեցիներու պատրիարքները: Եպիսկոպոս ձեռնադրելը կամ չձեռնադրելը, մյուսոն օրի-

նելը կամ չօրհանելը ներքին հարցեր են ալլա, որոնք անդրադարձ չեն կրնար ունենալ իրենց պաշտոնական դիրքին և արտաքին հարաբերությանց վրա: Այսպես է իրողությունը այսօր մեր երկու պատրիարքությանց պարագային և այդպես պիտի ըլլա նաև Կիլիկիո Աթոռին գահակալներուն համար. եթէ որդեգրեն իրենց նախորդներեն գործածված այս տիտղոսը, հատկապես այսօր, իրենց նոր միջավայրին, Լիբանանի մեջ, ուր արդարև բոլոր մյուս քրիստոնյա եկեղեցիներու պետերը կգործածեն «Պատրիարք» տիտղոսը:

Կարծե արդարև խորհիլ այս երջանիկ լուծումի մասին, որուն բանալին հրապարակ դրած է Կիլիկիո կաթողիկոսարանին դիվանը, վերոհիշյալ «պատմական ու վավերական փաստերով»: Սպասելով այն երջանիկ օրվան, երբ այս հարցը պիտի գա Ազգ.-եկեղեցական ժողովի սեղանին, մենք շարունակենք մեր խորհրդածություններու շարքը զեկույցի մնացյալ տվյալներու վրա:

Դ. ՍԱՀԱԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՎԵՐԱԳՐՎԱԾ ՏԻՏՂՈՍԸ

Այժմ անդրադառնանք զեկույցի վերջին «փաստին», Սահակ կաթողիկոսի վերագրված տիտղոսին, որ է.

«Սահակ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի, եւ անհասանելի կամօքն Աստուծոյ եպիսկոպոսապետ

եւ

Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ:

Արդարև վերջին այս տիտղոսը հար և նման է այսօրվան գործածված և վեճի նյութ դարձած տիտղոսին հետ: Բայց մյուս կողմէն անհրաժեշտ է նշել, որ տարբեր է իր նախորդներէն: Այստեղ նախ **կարբագրվին** նախորդ տիտղոսները և ապա **կհամադրվին** մեկ տիտղոսի մեջ նախորդ երկու տիտղոսները:

Այս պարագային ալ կա շատ կարևոր և նշանակալից պատմական իրողություն մը, որուն հայտնապես չէ անդրադարձած Անթիլիասի կաթողիկոսարանի դիվանը: Բարձրեն կաթողիկոսի վերոհիշյալ ծանոթ գրքին մեջ գոյություն ունին Սահակ կաթողիկոսեն երեք **կոնդակներ**: Առաջինը անոր անդրանիկ կոնդակն է՝ գրված 1903-ին «յաւուր օծման մերոյ» (Պատմութ. կողկսց. Կիլիկիո, էջ 843): Իսկ երկրորդը՝ գրված 1919-ին քաջորեն վերադարձին (անդ, էջ 963): Երկուքին մեջ ալ **կբացակայի «Ամենայն Հայոց»** հավելումը: Առաջինը կսկսի այսպես.

«Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Սահակ Բ կամօքն Աստուծոյ
Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ:

Իսկ մյուսը կսկսի այսպես.

«Սահակ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի կամօքն Աստուծոյ եւ ընտրութեամբ Կիլիկիոյ հայ ժողովրդեան

Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ:

Սահակ կաթողիկոսի անվան արժանի երկու ընդարձակ ու փառավոր կոնդակներ են ասոնք: Ինչպես բացահայտ կերևի, երկուքին մեջ ալ Սահակ կաթողիկոս ինքզինքը կաանմանափակե իր օրինավոր ու սովորական տիտղոսին մեջ. «Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիո»: Վիճելի **հավելումը** կհայտնվի ըստ երևույթին **առաջին անգամ** Սահակ կաթողիկոսի անունով 1936-ին հան-

ված կոնդակին մեջ, որով կաթողիկոսական ընդհանուր փոխանորդ կնշանակե տ, Պետրոս արք. Սարաճյանը (անդ, էջ 1111):

Բաղդատելով սակայն այս վերջին կոնդակը Սահակ կաթողիկոսի նախորդ կոնդակներուն և այլ ծանոթ գրությանց հետ, երևան կուգա վերջինիս մեջ **ոճի բացահայտ տարբերություն** նախորդներեն, որ կմղե զմեզ կասկածելու, թե այս կոնդակը գրված ըլլա Սահակ կաթողիկոսի ձեռքով, ինչպես արդարև գրված են անկասկած նախորդները: Այս վերջին կոնդակին մեջ կապակսի Սահակ կաթողիկոսի հատուկ ծաղկյալ, տաքուկ և համով ու քչիկ մը գրաբարախառն ոճը: Այս կոնդակը խմբագրված է ավելի մաքուր աշխարհաբարով և ընդհանրապես չոր է և պաշտոնական: Այնպես որ կրնա ենթադրվիլ, որ խմբագրված ըլլա իր խորհրդականներուն կողմէ...

Տարակույս չունինք, որ կոնդակը հանված է Սահակ կաթողիկոսի հրահանգով: Մինչև իսկ եթե հիմնավոր ըլլա մեր այն ենթադրությունը, թե ուրիշներ խմբագրած ըլլան զայն: Տարակույսե վեր է նաև, թե Սահակ կաթողիկոս զայն կարդացած և ստորագրած ըլլայ. բայց կրնա ենթադրվիլ, որ 87-ամյա ծերունագարդ կաթողիկոսը անդրադարձած չըլլա կատարված ավելադրության...: Այլապես՝ հատակ և ծանոթ է Սահակ կաթողիկոսի ուղիղ կեցվածքը և «համերաշխական խոնարհ ոգին» Ամենայն Հայոց Հայրապետության հանդեպ, ինչպես կհաստատուի Բաբգեն կաթողիկոսի կողմէ.

«Թե՛ օծման և թե՛ մյուտոնօրհներթի ս. պատարագներուն... Սահակ կաթողիկոս **հիշեց նաև Ընդհանրական Հայրապետը**, զՏեր Մկրտիչ Խրիմյան կաթողիկոսն. թերևս 1441-են ի վեր առաջին անգամն էր, որ Կիլիկիո Մայր Աթոռին մեջ կհիշվեր **ազգիս Ընդհանրական Հայրապետը**: Պետք էինք հիշել այս դեպքը ցույց տալու համար, թե նորընտիր Սահակ կաթողիկոս որքան փափաքող էր սիրո և համերաշխության երկու Աթոռներու: Այս առթիվ հարկ է հիշել նաև որ Ընդհանրական Հայրապետն Խրիմյան Հայրիկ ապրիլ 10-են առաջ (1903) հեռագրով շնորհավորած էր զնորընտիր կաթողիկոսն: Միևնույն ժամանակ Տրդատ Պալյան և Հմայակ Դիմաքսյան եպիսկոպոսներուն հեռագրած էր որ հանուն Մայր Աթոռի՝ օծման ներկա գտնվին» (անդ, էջ 815):

«Նոյն (Պողոս) առաքելոյն խօսքերը կրկնելով, եթե «Յիշեցէք զառաջնորդս ձեր», կը հրաւիրեմ զհամայն հոգեծին որդիս Թադէի եւ Բարթողիմէոսի սրբազան առաքելոյն եւ սրբոյն Գրիգորի Պարթեւի՝ Լուսաւորչաց հոգւոց մերոց, որոց անտարաճութեամբ ծնեալ եւ սնեալ ենք ի ծոց Քրիստոսի եկեղեցւոյն, պաղատանս մատուցանել առ Աստուած վասն կենաց **եպիսկոպոսապետին հաչկազանց՝ Հայրապետին Ամենայն Հայոց եւ նախամեծար Աթոռոյն սրբոյ Էջմիածնի**: Աստուած եւ Տէր կենաց ամենեցուն՝ պարգեւեացէ Նորին Ս. Օծութեան կեանս երկարս եւ պայծառութիւն՝ նորա գահուն, որոյ անունը սիրելի եւ նուիրական է ամէն հայ հաւատացելոց եւ Կիլիկիոյ Աթոռոյս վիճակաւորաց հաւասարապէս: Նորին Ս. Օծութիւն եւ ես երկոքեանս ալ ի Սիոն բնակակից էաք երբեմն, եւ խաղաղութեան քաղաքին մէջ Քրիստոսի թողած խաղաղութեամբ առջնուած՝ **չենք հետամուտ փառաց եւ պատուոյ եւ ի հաւաստիս՝ ստացանք Նորա շնորհաւորական մաղթանքները՝ յայտարար միութեան եւ նշանակ քաջալերութեան**» (անդ, էջ 845):

Ապա Սահակ կաթողիկոս 1905 թվին շատ կարևոր հարցի մը կապակցությամբ պետք կզգա խորհուրդ հարցնել Ամենայն Հայոց Հայրապետին հետևյալ շատ հարգական բառերով:

«Նորին Ա. Օծուխին
Տ. Տ. Մկրտիչ Ա Սրբազնագոյն
Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց եւ
Ծայրագոյն Պատրիարք համազգային
Մայր Աթոռոյ ի ա. Էջմիածին

Աստուածաբեալ ա. Հայրապետ

Իրաւաբանական կարեւոր խնդրոյ մը առթիւ, որ ըստ հարկին տեղի պիտի ունենայ ընդ մէջ Կիլիկիոյ կաթողիկոսարանին եւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանին, Վեհափառութեանդ, իբրեւ **Հայ ա. եկեղեցւոյ Գերագոյն պետին** արդար վճռոյն դիմել պարտք զգացիմք» (անդ, էջ 891):

Ու Սահակ կաթողիկոս իր գրութիւնը կախարտեալ այսպէս.

«Որդիական ամենաջերմ յարգանք՝ Մնամ վասն պատուական կենաց Վեհափառութեանդ խոնարհ աղօթող»:

Մինչև իսկ այն օրերուն, երբ Օսմանյան պետութիւնը միացուց Կիլիկիոն ու Աղլթամարի կաթողիկոսութիւնները և Երուսաղէմի ու Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնները Սահակ կաթողիկոսի անձին վրա, ան տակաւին իր տիտղոսին վրա չի բարդեր «Ամենայն Հայոց» ավելադրութիւնը, այլ պարզապէս ինքզինքը կկոչէ.

«Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ եւ կամօքն Աստուծոյ Սահակ կաթողիկոս Հայոց Թուրքիոյ եւ Պատրիարք ա. Երուսաղէմի եւ Կոստանդնուպոլսոյ» (անդ, էջ 950):

Այս բոլորը կհաստատեն, որ Սահակ կաթողիկոս անկեղծ հարգանք ունէր Ամենայն Հայոց Հայրապետության նկատմամբ և իր եկեղեցիին կարգաց և կանոնաց գիտակ և հաւատարիմ անձնավորութիւն մըն էր: Այնպէս որ դժվար է բացատրել, թէ ինչ շարժառիթներն տարված կրնար մտնել այս փոքր փոփոխութիւնը իր նախապէս գործածած «Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ» սովորական և ուղիղ տիտղոսին վրա, իր կյանքի վերջալույսին:

Կաթողիկոսարանի դիվանը չհիշատակեր, թէ Սահակ կաթողիկոսի հաջորդները, որոնք գահակալեցին Անթիլիասի մէջ, կոնդակ հանա՞ծ են, կամ գործածե՞ր են արդոյք իր պաշտպանած բանաձևը: Դժբախտաբար մենք ևս ի վիճակի չենք սա պահուս կատարելու այդ ստուգումը: Միայն դիվանի այս մասին պահած լուրջենքն թերեւս ներքին ըլլա հետևեցնել, թէ Սահակ կաթողիկոսի հաջորդներ չեն գործածած այդ տիտղոսը մինչև Տ. Խորեն Ա կաթողիկոս: Այլապէս, այսինքն եթէ արդարեւ անոնցմէ մին կամ մյուսը գործածած ըլլային, մենք կենթադրենք, որ դիվանը անպատճառ հիշատակած կըլլար նաև զանոնք:

Այնպէս, որ տրված փաստարկությանց և բացատրությանց լույսին տակ կհաստատվի, որ խնդրոյ առարկա տիտղոսը ոչ «ավանդութիւն» մըն է, ոչ ալ «այդքան նվիրական և պատմական հիշատակ մըն է», որ չկարենան և «արտոնված» չըլլան «ջնջել Կիլիկիոյ գահակալները»: Եթէ Տ. Խորեն կաթողիկոս սկսողը եղած չէ այս տիտղոսին գործածութեան, գէթ բացահայտորեն ընդհանրացնողը եղած է: Հետևաբար, եթէ իր «իրավասութենէն վեր» չէ նկատած պատահաբար գործված տիտղոս մը մնայուն վիճակի վերածելը, նույնպէս ալ իր իրավասության սահմաններէն վեր պետք չէ նկատեալ զայն իր բնականոն ձևին վերածելը: Այսու նախ հաստատած կըլլա իր բարի տրամադրութիւնները հանդէպ Ամենայն Հայոց Ընդհանրական Հայրապետության, որուն մասին տարակույս չունինք, և փաստած կըլլա նաև իր պատրաստա-

կամությունը համերաշխության և հաշտության մթնոլորտ մը ստեղծված տես-
նելու Հայց. առաքելական եկեղեցիին մեջ: Կրնդունինք, որ գոյացած կարգ մը
գործյան հանգույցներեն ոմանք քակելը թերևս Տ. Խորեն կաթողիկոսի ձեռք
եղած չըլլա, սակայն այս մեկը քակելը իր ձեռքն է, քանի որ, կկրկնենք, իր-
մով սկսված է անոր պաշտոնականացումը:

Բաց աստի «Այս մակդիրը այս ձև գործածությունը» չունի իր պատմական
«անցյալը», ոչ ալ «այլևս ավանդություն ու օրենք դարձած իրողություն մըն է
կիլիկյան Աթոռի գահակալներուն համար», ինչպես դիվանի զեկույցը կձգտի
հաստատել: Ընդհակառակը, գեթ մեր ի ձեռին ունեցած փաստերու հիման
վրա, այդ տիտղոսը իր **ներկա ձևին** մեջ Սահակ կաթողիկոսի մեկ-երկու **վեր-
ջին** կոնդակներու մեջ թերևս պատահաբար տեղ գրաված է: Առնվազն անոր
երկու պատմական ու փառավոր կոնդակներուն մեջ տեղ չունի այդ մակդիրը
իր ներկա և պաշտպանված ձևին տակ: Դարձյալ մեր այժմու ձեռքին տակ
եղած փաստերու վրա հիմնվելով կրնանք հաստատել, որ հին կամ նոր կա-
թողիկոսներեն ուրիշ ոչ ոք գործածեր է զայն այն ձևով, որով ընդհանրա-
ցուցած է զայն շնորհազարդ Եղբայրն մեր, Նորին Ա. Օծություն Տ. Խորեն Ա.
կաթողիկոսն Մեծի Տանն Կիլիկիո:

